

1911–1955 Yılları Arasında Doğu Türkistan

Tekin Tuncer

1911'de kurulan Çin Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'daki ilk umum valisi olan Yang Tseng-hsin, 1908 yılında Doğu Türkistan'ın Aksu vilayetine vali olarak atandı. Ko-lao-hui (Ağabeyler Cemiyeti) olarak bilinen Qing Hanedanı düşmanı kişiler Aralık 1911'de Urumçi yönetimine karşı ayaklanmıştı. İsyan kısa sürede bastırılmışsa da Qing Hanedanlığına karşı başlatılan ihtilal girişimi başarıya ulaşmış ve 10 Mart 1912'de Sun Yat-sen, Çin Cumhuriyeti'nin devlet başkanlığına görevine getirilmiştir.

Çin'de ihtilal olması üzerine Yüan Ta-hua yetkilerini Yang Tseng-hsin'e bırakarak Urumçi'den kaçmıştır.¹ Yang ise Mayıs 1912'de Doğu Türkistan'ın askerî ve sivil umum valiliği görevine getirilerek ödüllendirilmiştir. Doğu Türkistan'daki hakimiyeti güçlenen Yang'ın ilk icraatı, ele geçirdiği bölgeleri kendi istediği gibi yönetmek olmuştur.² Yang'ın en büyük sıkıntısı Doğu Türkistanlıların her an için isyan edebileceği endişesi olmuştur. Bu nedenle etrafına kendi akrabalarını ve Yunnanlı hemşerilerini toplamıştır.³ Doğu Türkistan'ın % 90'nını oluşturan yerli halka yönelik Yang'ın siyaseti mahalli farklılıkları ön plana çıkarmak olmuştur.

Yang'ın uyguladığı bu siyaset sayesinde iktidarının ilk yılında patlak veren Kumul⁴ ve 1918'de Kuça isyanları çok büyümeden batırılmıştır.⁵ Yang'ı en fazla zorlayan ve çareler üretmeye sevk eden olay ise dini ve kültürel hareketler olmuştur. Her ne kadar Doğu Türkistan'da farklı boylardan insanlar yaşasa da bunlar Türklerdi ve ortak bir kültürleri vardı. Ayrıca aynı dine mensup olmaları bölgede yaşayan insanları bir araya getirebiliyordu.

Yang Tseng-hsin'in Doğu Türkistan'ın başında bulunduğu dönemde en önemli sorun olarak görüldüğü dış tehlike ise önce Çarlık Rusya, 1917 sonrası ise Sovyet Rusya olmuştur. Yang, Ruslardan yayılan bütün yeniliklere ve siyasi düşüncelere karşı tedbirli ve bunları ülkeye sokmamaya çalışan bir politika izlemiştir. Rusların Türkistan'da yaşayan halklardan asker almaya kalkışması üzerine Çarlık Rusya'da askerlik yapmak istemeyenler kaçarak Doğu Türkistan'a yönelmiştir.⁶ Bolşevik İhtilali sonrasında Yang'ın korkuları daha da artmıştır. Çünkü O, yabancıları sevmeyen ve yabancıların nüfuzu altında kalmayı istemeyen bir yapıya sahipti.⁷ Yang bu tedbirleri ne kadar almaya

çalışmışsa da Sovyetlerin siyasi nüfuzu her geçen gün Doğu Türkistan'ı etkilemiştir.

Qing Hanedanlığının yıkılması Doğu Türkistan ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Hazinesden yarımlar kesilmiş ve bunun sonucu olarak Yang'ın uygulamaya koyduğu ekonomik model doğrultusunda kendi kendisine yeten bir ekonomik düzen içine girilmiştir. Bu olumsuz tabloyu daha kötü hale getiren gelişme ise 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı olmuştur. Çünkü Doğu Türkistan'ın dış ticaretinin büyük bir kısmı Çarlık Rusya ile yapılıyordu.⁸ Yang'ın 1911-1913 yılları arasındaki dönemi çok kötü değildi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasından Çarlık Rusya'nın savaştan çekildiği dönem olan 1917 yılına kadar Doğu Türkistan ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiştir. Özellikle Rus parasının değer kaybetmesi Doğu Türkistan parasına da değer kaybettiştir.⁹ Savaş ortamı dış ticareti durma noktasına getirmiştir.¹⁰

Ekonomik olarak kötü bir dönemde iş başına gelmiş olsa da Yang Tseng-hsin için bölgedeki oturmuş bir yönetimin olması ve tabii zenginliklere sahip olan

bir bölgeyi yönetmesi bir şanstı.¹¹ Lattimore ve Rossabi, Yang'ın uyguladığı ekonomik modeli başarılı bulur.¹² Aslında bu tespitler gerçeği doğru yansıtmamaktadır. Çünkü Yang'ın Doğu Türkistan'ın ekonomik kaynaklarını sömürmeye başladığı dönem, 1914 sonrasına denk gelir. Ayrıca ekonomide gelişmeyi amaçlamadığı gibi Doğu Türkistanlıları da korumak gibi bir düşünceye sahip değildi. Ayrıca bölgedeki altın ve gümüş paraları kendi çıkardığı ve aslında başka hiçbir yerde geçerliliği olmayan kağıt ve bakır paralarla değiştirmiştir.¹³ Bu yolla ülkeden yüklü bir para transferi olduğunda bunu kontrol altında tutmayı ve bu paraların bir isyan hazırlığı için harcanabileceğini düşünerek kendince tedbirler almıştır.¹⁴ Yang Tseng-hsin'in Filipinlerin başkenti Manila'da ABD himayesi altında özel bir bankada hesabı vardı ve Doğu Türkistan bölgesinde rüşvetle, sömürgeyle, ticaretle, tüccarlardan aldığı paraları bu bankadaki hesaba göndermiştir.¹⁵ Yang'ın cebini doldurma politikası aynı şekilde alt kademelerde çalışan memurlara da sirayet etmiştir.

Yang Tseng-hsin'in baştan beri kendisi için problem olarak gördüğü Sovyet tehlikesi aslında yavaş yavaş kendini göstermeye başlamış, uyguladığı sansür politikası dahi bunu önleyememiştir.¹⁶ Yang'ı bu dönemde zor durumda bırakan olayların başında komünistlerin çiftçilere eşit oranda toprak dağıttıklarının propaganda olarak anlatılmasıdır.¹⁷ Ancak bu kadar etkili propagandaya rağmen Yang döneminde hiçbir ciddi isyan hareketi olmamıştır. Yang'a karşı en büyük tehlike hareketi Çinlilerden gelmiştir. Çünkü Yang kendisine sadık olan ve etrafında topladığı Tunganların varlığı Çinlileri rahatsız etmiştir.

Yang Tseng-hsin'in, 7 Haziran 1928 günü, diploma merasimi sırasında öldürten Fan Yao-nan'ı ortadan kaldıran Çin Şu-jen, Yang'dan sonra Doğu Türkistan'ın başına geçen kişi olmuştur. Çin Şu-jen'in yükselmeye başlamasında tıpkı Yang'ın yükselişi gibi olmuştur. Çin Şu-jen, Nanking'de bulunan merkezi hükümete telgraf çekerek Doğu Türkistan'ın Umum Valiliği görevinin kendisine verilmesini istemiştir. Milliyetçi Çin Hükümeti ise başka çaresi olmadığı için bu görevi Çin Şu-jen'e

vermiştir. Çin Şu-jen, Qing Hanedanlığı döneminden beri devam eden ve Yang'ın da dokunmadığı sistemi aynen devam ettirmiştir.¹⁸ Aslında Çin Şu-jen bir yerde Yang'ın taklitçiliğini yaptı. Tıpkı onun izlediği siyaset gibi idari işlerde dost ve akrabalarına göreve getirdi.¹⁹

Çin Şu-jen bölgedeki sansür sistemini Yang Tseng-hsin döneminden daha fazla abartmıştır. Hatta insanların kendi aralarında şaka yollu bile olsa yönetimle ilgili ters bir şey söylediklerinde bu kişileri idam ettirmiştir.²⁰ İç denetimi arttırma yoluna giden Çin Şu-jen şehirlerarasında irtibatı en aza indirebilmek için bölge içinde yapılacak geziler için pasaport uygulaması getirmiştir.²¹

Çin Şu-jen ekonomik sömürü noktasında da Yang Tseng-hsin taklit etmiştir. Yang Tseng-hsin yaptığı gibi Çin Şu-jen'de piyasaya karşılığı olmayan para sürmüştür.²² Yang döneminden en büyük gelir kaynağı olan çiftçilikten alınan vergiler bu dönemde iki katına çıkartılmıştır.²³ Çin Şu-jen'in vergileri artırması, yönetime karşı huzursuzlukların başlamasındaki en önemli etkenlerden olmuştur. Çin Şu-jen sadece çiftçileri huzursuz etmekle kalmayıp özel sektör

mallarına, Kariya'daki altın madenlerine ve Hoten'deki mermer madenlerine de el atmıştır. Çin Şu-jen büyük kâr getiren altın ve mermer madenlerini hükümet tekeline almış ve böylece sayılarını artırdığı emniyet ve ordu mensuplarıyla bölgede adeta terör estirmiştir. Çin Şu-jen'in bir diğer zorba uygulaması ise bölgede hayvancılıkla geçimini yapan kişilere yönelik olmuştur.²⁴ Çin Şu-jen'in uyguladığı ekonomik sistem sayesinde Çinli memurlar da nasibini almış ve zenginleşmiştir. Doğu Türkistan'da uygulanan bu ekonomik sistemin sonucunda ticari sermayenin % 12'si yerli tüccarların, % 37'si Çinli ve diğer yabancı tüccarların ve % 51'i ise Çinli memurların ele geçmiştir.²⁵ Çin Şu-jen elde ettiği döviz veya altını tıpkı Yang Tseng-hsin gibi Urumçi'den dışarı çıkartmıştır.²⁶ Çin Şu-jen aynı şekilde merkezi Çin yönetimi ile bağların güçlü olması istememiştir. İlişkilerin alt seviyede tutulması durumunda bölgede olup bitenden Çin'in haberdar olmayacağını düşünmüştür. Böylece rüşvet, yolsuzluk ve yönetimindeki kusurlu yönlerin Nanking tarafından öğrenilmeyeceği düşünerek ilişkileri mümkün olduğu kadar alt seviyede ve yap-

tıklarını gizlemeye çalışan bir politika izlemiştir.²⁷

Çin Şu-jen yönetimi döneminde Türkleri isyana sevk eden olay Kumul bölgesinin 1931 yılında ilhak edilmiş olmasıdır. Kumul Hanlığı stratejik bir konuma sahip bir bölgedir.²⁸ Geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlayan bölge halkı, topraklarının bereketli olması sebebiyle refah seviyesi iyi durumdaydı.²⁹ Ancak Çin Şu-jen döneminde bu durum değişmiştir. Şubat 1929'dan itibaren Kumul bölgesinde sıkıyönetim ilan edilir. Maksut Şah'ın ölümünden sonra Çin Şu-jen'in Kumul üzerindeki politikası değişmiştir. Bölgenin Tümen Komutanı Li Hsi-ts'eng Kumul'un Doğu Türkistan'a bağlanmasını önemiştir.³⁰ Bu, Çin Şu-jen'in aklına yatmıştır. Çünkü buranın işgali hem yeni gelir kaynakları elde etmenin yanında Çinli memurlara da yeni mevkilerin kapısına açacaktır.³¹ Kumul Hanlığının lağvedilmesi sonrasında daha önce Çinli göçmenlerin yerleştirilmesine izin verilmeyen bölgeye Çinli göçmenler yerleştirilmeye başlanmış ve bu olay bölgede yaşayan Uygurların öfkesine neden olmuştur.³²

Çin Şu-jen'i Doğu Türkistan'da uyguladığı siyaset ile barut fıçısına dönen bölgede Çin yönetiminin dini ve kültürel alanlarda yaptığı baskı siyaseti de eklenince hem Türkler hem de Çinli Müslümanlar, Çin yönetimine karşı birleşmiştir. İsyanın fitilini ateşleyen gelişme ise Çin Şu-jen'in Kumul'u işgal ettikten sonra bölgede uyguladığı idari değişiklik sonrası bölgeye gönderdiği ve kendi hemşerisi olan Çang-mu isimli vergi tahsildarı ve emniyet müdürü neden olmuştur.³³ Olayların başlamasına neden olan gelişme ise Çang-mu'nun 1931 yılında bir Uygur kızına aşık olması ile başlar.³⁴ Bir Müslüman kızın Gayrimüslim biri ile evlenmesi dinen yasak olduğu için³⁵ kız, Çang-mu'ya verilmemiştir. Rivayet, Çang-mu'nun kızı iğfal etmesi sebebiyle ulemanın izni olmamasına rağmen göstermelik bir nikah töreni düzenleyip Çang-mu iyice sarhoş olduktan sonra adamlar ile beraber öldürüldüğü yönündedir.³⁶ Böylece ihtilal patlak vermiştir. Bu olaydan sonra Uygurlar, Çinlilerin elinde bulunan karakollara saldırmışlardır. Buradaki Çin askerler ve vergi tahsilatları öldürdükten sonra buradaki mühimmat ele geçirilmiştir.³⁷

Çin Şu-jen, Kumul Ayaklanması ve bunlara des-

tek veren Tungan istilasının güneydeki Doğu Türkistanlılar tarafından duyulmasını istemediği için birçok tedbire başvurmuştur. Ancak buna rağmen Çin Şu-jen yönetimi bunda başarılı olamamıştır.³⁸ Çin Şu-jen'in sansür politikası işe yaramadığı gibi Kumul bölgesinden gelen haberler ülkenin güneyinde yaşayan halkı da kıpırdatmaya başlatmıştır.

Nisan 1933'e gelindiğinde ülkenin güney bölgesi ihtilalcilerin eline geçmiş, Aksu alınmış, Urumçi kuşatma altına alınmış, Yarkent Yenişehir hariç Yarkent kaybedilmiş, Turfan ve Aksu bölgesi kaybedildiği için Urumçi ile bağlantı kesilmiş bir vaziyettir. Ülkenin güneyinde Çin hakimiyeti ortadan kalktıktan sonra bu defa Uygurlar ile Tunganların arası yönetime hakimiyet noktasında bozulmaya başlamıştır.³⁹ 3 Mayıs 1933 günü Timur yönetimindeki Uygur ihtilalciler Kırgızların rızası ile şehre yerleşmiştir. Ma Çan-tsang ise Yenişehir kapısına giderek Çinlilerle görüşmüş ve şehri teslim almıştır. 3 Mayıs 1933 günü itibarıyla Yarkent Yenişehir bölgesine Hoten Ayaklanmasından kaçan 450 Çin askerinin gelmesiyle direnen bölge dışında Doğu Türkistan'ın güney bölgesinde Çin hakimiyetine son verilmiştir.

Ma Çan-tsang "Genç Kaşgar Partisi" lideri ile yaptığı görüşmeler sonrası kendisinin kandırıldığını ve Timur'un Türk milliyetçilerinin tesirine girdiğini düşünerek kendisi ile müttefik olamayacağını anlamıştır.⁴⁰ Bunun üzerine kendisi ile müttefik olabilecek Kaşgar Valisi Ma Şao-vu'yu destekleme kararı almıştır. Kaşgar şehrinde bu olaylar yaşanırken tarım Havzası'nın güneyinde bulunan Hoten'de bir başka siyasi gelişme yaşanmıştır. Güneyde altın madeni işçileri tarafından başlatılan, liderliğini İsmail Han Hoca'nın yaptığı isyan hareketinden farklı bir oluşum başlamıştır. Bu oluşumun liderliğini Mehmet Emin Buğra, kardeşleri Abdullah ve Nur Ahmet ile dostları ve talebeleri yapmaktaydı.⁴¹ Daha sonra bu komiteye öğretmen olan ancak Sovyetler Birliği, Türkiye, Mısır ve Hindistan'ı dolaşmış ve siyasi bilgisi fazla olan Gulca'nın eski kadısı Sabit Damolla'da katılmıştır.⁴² Bu komitenin siyasi görüşü tıpkı Genç Kaşgar Partisi gibi Türk milliyetçiliği idi. Ayrıca Doğu Türkistan'da bir İslam devleti kurmaya amaçlamıştır. Hotenliler ile Kumul'da isyan eden Hoca Niyaz Hacı arasında 1927'de bir bağlantı sağlamsa da, 1932 Kumul ve 1933 Hoten Ayaklanmaları sırasında bir bağlantı olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Doğu Türkistan'ın güneyindeki gruplaşmalar Hoten ve Kaşgar Türkleri arasında başlamıştır. Ma Çan-tsang'ın ve Tunganların saf dışı edilmesi sonrası gruplaşmalar gün yüzüne çıkmıştır. Bu gruplaşma da tansiyonu düşürmek için Timur'un adamı Hafız, Yarkent Yeni Şehri aldıktan sonra burada ele geçirdiği ganimetleri Hotenli Emir Abdullah Han ve Emir Nur Ahmet Can'a vermiştir.⁴³ Ama buna rağmen ilişkiler yine düzelmeyince bu defa Hafız, elindeki askerleri silahlandırıp güçlendirme yoluna gitmiştir.⁴⁴ Yarkent'in alınması sonrası Hoten Emirleri bu bölgenin başına Emir Nur Ahmet Can'ı getirdi. Emir Abdullah ise yaklaşık 2.000 kişilik kuvvetiyle Kaşgar bölgesine gitmiştir. Emir Abdullah Han'ı Kaşgar bölgesine gitmesinin sebebi ise Timur'u baskı altına almak içindir. Kaşgar bölgesinde Emir Abdullah Han'ı gücünün artmasına neden olan bir başka gelişme ise Canip Bey'in 1000 kişilik kuvveti ile 11 Haziran 1933'te Kaşgar'a gelmesidir.⁴⁵ Bu gelişme hem Türk liderlerini hem de Sovyetleri tedirgin etmiştir. Çünkü Canip Bey, karargahını Genç Kaşgar Partisi'nin önde gelenlerinden Abdürrahim Baybeççe'nin bağında kurmuştur. Bu olaydan Rusların tedirgin olmasının sebebi ise hem Canip Bey'in eski bir Basmacı lideri olması

hem de Kaşgar'a gelmeden önce Genç Kaşgar Partisi'nin ihtilali başarılı kılmak için Sovyetlerle işbirliğini düşünüyor olmasından kaynaklanmıştır.⁴⁶ Ancak Canip Bey'in ani geliş Sovyetlerin planlarını bozmuştur. Bu durum Sovyetler kadar Timur ve Osman Ali'yi de tedirgin etmiştir. Çünkü bu iki Türk liderin zevk ve sefa içinde olmaları sebebiyle bölgede yaşayan Uygur ve Kırgızlar, Canip Bey'i alternatif lider olarak görmeye başlamışlardır.⁴⁷

Urumçi dışında bunlar yaşanırken Urumçi'de her geçen gün kargaşalıklar artmıştır.⁴⁸ Özellikle savaşın ağır yükünü çeken Beyaz Rus askerleri, iyi maaş alamadıkları, at, cephane ve mühimmatın en kalitesiz olanlarının onlara verilmesinden rahatsızlardı.⁴⁹ İşgalcilerin "Kuzeydoğu Milli Kurtuluş Ordusu" tarafından Urumçi'den uzaklaştırılması sonrası Beyaz Rus askerleri içinde bulundukları kötü durumu şikâyet için Sovyetlerin yardımı gelen "Kuzeydoğu Milli Kurtuluş Ordusu" yetkililerine Çin Şu-jen'i şikâyet etmişlerdir. Yapılan görüşmelerden olumlu yanıt alan Beyaz Rus askerleri, 12 Nisan 1933 gecesi Çin Şu-jen'e karşı darbe girişimde bulunmuşlardır. 200 kişiden oluşan Beyaz Rus askerleri şehrin kapılarını ve Çin Şu-jen'in sarayını ele geçirmişlerdir. 200 asker de şehrin dışında Çin Şu-jen'e çevreden gelebilecek yardımları öğrenebilmek için yerleştirmişlerdir.⁵⁰ Beyaz Rus askerlerinin bu darbe girişimi başarılı olmuş ve Çin Şu-jen, Çavaçek yolundan Sovyetler Birliği'ne sığınmıştır. Daha sonra demiryolu ile Çin'e dönmüştür.⁵¹ Akabinde Liu Wen-lung, Doğu Türkistan genel valiliğine tayin edilmiştir.⁵² Şeng Şih-tsai ise Doğu Türkistan yönetiminde en güçlü mevki olan Hudut Savunma Bakanlığı görevine getirilerek ülkenin tek hükümrani olmuştur.⁵³

Şeng Şih-tsai ve Ma Çung-ying'in kuzeydoğuda birbirleri ile olan mücadelesi ve Kaşgar Yenişehir'de bulunan Ma Çan-tsang'ın kuvvetlerinin kuşatma altında olması Eylül ve Ekim 1933'te Hoten Emirlerinin işini rahatlatmıştır. Bu gelişmeler sonrasında Hoten Emirleri Çarçan'dan Aksu'ya kadar olan geniş bir coğrafyada hakim duruma gelmiştir. Bu hakimiyeti pekiştiren diğer bir gelişme ise Uygur lideri Timur'un öldürülmesi ve Kırgız Lideri Osman Ali'nin Kaşgar'dan çekilme olmuştur. Hoten Emirleri bu durumdan istifade ederek bir İslam devleti kurma yolunu aramıştır.

Kumul İhtilalini başlatan Hoca Niyaz Hacı ve Yolbars Han mücadelesi sırasında bir devlet kurmak veya bağımsızlığı ilan etmek gibi düşünce açıkça ortaya koyamamışlardır.⁵⁴ Hoten Emirleri ise bunu açıkça ortaya koyarak bağımsız bir Doğu Türkistan İslam Devleti kurmayı amaçlamışlardır. Hoca Niyaz Hacı'nın Ma Şih-ming'e yenilmesi sonrasında Kuça'ya gelmesi üzerine Hoten Emirleri, Hoca Niyaz Hacı'ya yeni kurulacak devletin cumhurbaşkanlığını teklif etmişlerdir.⁵⁵ Bu yolla Hoten Emirleri, Hoca Niyaz Hacı'ya bağlı birlikleri kendi yanlarına çekmeyi düşünmüşlerdir.⁵⁶ Çünkü Hoca Niyaz Hacı, Şeng Şih-tsai'nin hakimiyetini kabul ettiği için güney bölgelerinin Savunma Bakanlığına atanmıştır.⁵⁷ Bu teklif sonrasında Hoca Niyaz Hacı, Çinlilerden koparılmıştır. Ancak bu defa Hoca Niyaz Hacı, Sovyet Rusya ile yardım görüşmelerine başlamıştır. Hoten hükümeti bu durum karşısında ümitsizliğe kapılmışsa da 12 Kasım 1933'te Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.⁵⁸ Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrasında oluşturduğu prensipler İslam şeriatı üzerine olmuştur.⁵⁹ Kurulan bu devlet dış siyasette Sovyet Rus, Çin ve Tunganları ise düşman olarak kabul etmiştir.⁶⁰ Başbakanlık görevine Sabit Damolla getirilmiştir. Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin liderleri arasında en nüfuzlu olan ve gücü elinde bulunduran kişi ise Mehmet Emin Buğra olmuştur.⁶¹ Kısa bir sürede olgunlaşan Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti, devlet haline gelmiştir. Bir Millet Meclisi kurularak şer'i hükümlere adayan bir anayasa hazırlanmıştır.⁶² Çin yönetiminden kalma paralar tedavülden kaldırılarak yerine yeni paralar bastırılmış ve İsveçli misyonerlerden kalma matbaa sayesinde İstiklal Gazetesi çıkarılmıştır.⁶³

İngilizlerle ilişkiler kurmak isteyen Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti yönetimi bu konuyla ilgili olarak İngilizlerle görüşmek için Yeni Delhi'ye elçi göndermiştir. İngilizler başlangıçta yeni kurulan devlete destek verir gibi olmuşlarsa da Çin ile olan diplomatik ilişkilerinin bozulması için bu destekten uzak durmuşlardır. Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin dış destek için kapısını çaldığı bir diğer devlet ise Türkiye olmuştur. Bu doğrultuda Kasım 1933 yılında Türkiye'den Dr. Mustafa Kentli, Ali Bey ve Mahmut Nedim Beylerden oluşan bir heyet Kaşgar'a gelmiştir.⁶⁴

Yeni kurulan devletle ilgili Türk basınında olumlu bir hava oluştu. Hatta Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin yeni yıl kutlama mesajında "Yeni bağımsızlığına kavuşmuş Doğu Türkistan'ın mavi bayrağından sevgili Türkiye'nin al bayrağına selam" olsun yazısı yollanmıştır. Bu yazı Anadolu Ajansı tarafından geniş çevrelere ulaştırılmıştır. Ancak bütün bu sıcak ve dostane gelişmelere rağmen

tıpkı İngilizler gibi Türkiye'den de istenen destek alınamamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin yardım taleplerini geri çevirdiği gibi kendilerine Sovyet Rusya düşmanı olarak kabul eden⁶⁵ Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin yetkililerine Sovyetlerle iyi geçirmelerini ve Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin kalkınmasında

Sovyet Rusya'nın faydalı olabileceğini söylemiştir.⁶⁶ Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'ne dış destek kısmen de olsa sadece Afganistan Kralı Muhammet Zahir Şah'tan gelmiştir. Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin kurulması sonrası Kasım 1933'te Kaşgar'a tebrik telgrafi göndererek iyi niyetini ortaya koymuştur. Bu olay üzerine Mehmet Emin Buğra, Ocak 1934'te Kabil'e

bir heyet göndermiştir. Bu heyetin gönderilme amacı ise yeni kurulan Cumhuriyet'in Afganistan tarafından tanınmasını sağlamak ve en büyük sıkıntılar olan silah temini gerçekleştirmektir.⁶⁷

Ocak 1934 itibarıyla Doğu Türkistan'daki genel durumu şöyle özetleyebiliriz Şeng Şih-tsai, Urumçi'de kuşatma altında bulunuyordu. Ma Çung-ying'e bağlı Tungan

kuvvetleri Cungiya bölgesine hakim durumdaydı. Nanking ile Doğu Türkistan arasında bulunan geniş bir sahanın hakimi “Beş Ma’lar” denilen Tungan kuvvetlerinin kontrolü altındaydı. İli bölgesinin hakimiyetliği Şeng’i Urumçi’de tehdit eden ve Tunganlarla işbirliği içinde bulunan Genaral Çang P’ei-yüan’ın elindeydi. Doğu Türkistan’ın güneyi ise bağımsızlığını ilan eden Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti’nin elindeydi. Bu nedenler dolayısıyla Şeng, siyasi bölünmeler bir yana Nanking Hükümetini de güvenmiyordu. Doğu Türkistan’daki bu siyasi bölünme Şeng’i rahatsız ettiği gibi Sovyet Rusya’yı da rahatsızlık etmiştir. Bu rahatsızlık devam ederken Şeng’in, Sovyetlerden yardım istemesi üzerine Sovyetler, Şeng’i doğrudan destekleme karar almıştır. Ruslar bu dönemde Doğu Türkistan’daki iki yapıdan rahatsızlık duyuyordu. Bunlardan biri Sovyet Rusya ve dolayısıyla komünizm anahtarı olan Doğu Türkistan’ın güneyine hakim Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti, diğeri ise Urumçi’yi tehdit eder hale gelmiş olan ve Japonların da desteklediği Ma Çung-ying’dir. İşte hem Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti’nin içindeki farklı yapılanma hem de Japonya,

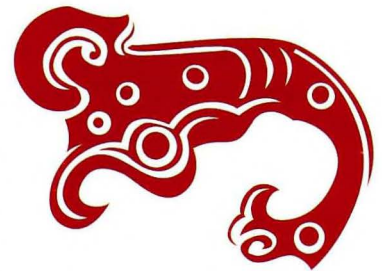
Almanya ve İngiltere’nin bölgedeki varlığından rahatsız olan Sovyet Rusya, Şeng’in gönderdiği elçiler vasıtasıyla yardım talep etmesini de fırsat bilerek, Aralık 1933’te G. Apresoff’u Urumçi’ye yeni başkonsolos olarak atamıştır.⁶⁸ Bunun üzerine Ruslar, Nanking Hükümeti’nden izin almadan yaklaşık 7.000 askerden oluşan iki tugay asker ile çok sayıda tank, uçak ve topçu desteğini İli ve Çavaçek bölgesindeki ihtilalciler üzerine göndermiştir.⁶⁹

Sovyetler, Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti’nin en güçlü kanadını elinde bulunduran Hoten Emirlerini zayıflatmak için nifak tohumlarını ekmişlerdir. İlk icraat olarak da birliklerini bozmak için de Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı ile pazarlık yapmaya başlamışlardır.⁷⁰ Ruslar kendileri için tehlike oluşturmayacak miktarda silahı Hoca Niyaz Hacı’ya vermiştir.⁷¹ Bu olay Hoca Niyaz Hacı ile Kaşgar Hükümetinin aralarının açılmasına neden olmuştur. Hoca Niyaz Hacı’nın Ruslarla yakınlaşması kurulan devletin misyonuna ters bir hareket idi. Hoca Niyaz Hacı’nın Ruslarla anlaşmasından kısa bir süre sonra Aralık 1933’te Ma Çung-ying’e bağlı kuvvetler Aksu bölgesinde bulunan Hoca Niyaz Hacı’ya

saldırına geçmiştir. Bu saldırı sonucunda Sovyetlerden yardım almasına rağmen Hoca Niyaz Hacı yenilerek 13 Ocak 1934’te Kaşgar’a dönmüştür. Normal şartlarda Kaşgar’da bulunan Hoten Emirlerinin ve Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti mensuplarının Hoca Niyaz Hacı’ya tepki göstermeleri gerekirken bu yaptıklarına rağmen Başbakan Sabit Damolla, Hoca Niyaz Hacı’yı samimi bir şekilde karşılamış ve kendisinin sarayını boşaltarak ona vermiştir.⁷² Daha sonra Hoca Niyaz Hacı ve Sabit Damolla, Kaşgar Yenişehir’i elinde bulunduran Ma Çang-tsang’ı kuşatmıştır. Ancak bu saldırıda çok büyük kayıplar verildiği için 28 Ocak 1934’te geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu işbirliği Kumullu ve Hotenliler arasındaki son işbirliği olmuştur. Tungan kuvvetleri Kaşgar Havzasına girdikten sonra Kaşgar Eskişehirini ele geçirmişlerdir. Buranın Eski Valisi Ma Şao-vu, Ma Çung-ying ve Ma Fu-yüan’ın istekleri üzerine Çin Hükümeti adına sivil ve askeri idareyi ele almıştır.⁷³ Böylece Kaşgar Bölgesi Tungan kuvvetlerinin eline geçmiştir. Bu olay aslında Doğu Türkistan’daki menfaat çatışmalarını da ortaya koyması açısından önemlidir. İlk dönemlerde Müslüman oldukları için

Türklerle beraber hareket eden Tunganlar zaman içinde menfaatlerine ters düştüğü için Türklerle düşman olma noktasına gelmişlerdir.

Kaşgar’ın kaybedilmesi sonrası Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti bu defa Yenihisar’da kuruldu.⁷⁴ Nur Ahmet ve Sabit Damolla Kaşgar’ı geri alabilmek için mücadele etmişse de bunu başaramamışlardır.⁷⁵ Kaşgar Eskişehir’i ele geçiren Tungan kuvvetleri 14 Şubat 1934’te eski yenilgilerin intikamını alırcasına şehri iki gün boyunca yağmalamış ve yaklaşık 2.000 kişiyi katletmişlerdir. Buradan Nur Ahmet Can’ın elinde bulunan Yenihisar Eskişehir çarşısına saldırarak katliam yapmışlardır.⁷⁶ Bu Tungan saldırısı üzerine Nur Ahmet Can, Yenihisar’a Sabit Damolla ise Yarkent bölgesine çekilmiştir. Hoten Emirlerinden Emir Abdullah, 2 Nisan 1934’te yardım için Yarkent’e gelmişse de Tungan saldırısı sonucu öldürülmüş ve Tunganlar başını keserek İd-gâh caminin önünde asmışlardır.⁷⁷

Tungan saldırısını önlemek için Nur Ahmet Can'ın mücadelesi de sonuç vermemiş ve 12 Nisan 1934'te içlerinde Nur Ahmet Can'ın da bulunduğu 500 kişi kılıçtan geçirilerek öldürülmüştür.

Hoca Niyaz Hacı, Tunganların Yenihisar'a saldırmasından önce, Mart 1934'te Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin üyeleri ve Başbakan Sabit Damolla'ya gönderdiği mektupta Sovyetlerle anlaşmasını ve Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin dağıtılmasını talep etmiştir. Ancak toplanan üyeler bu isteğini reddettiği gibi Hoca Niyaz Hacı'yı vatan haini ilan etmişlerdir.⁷⁸ Talebinin reddedildiğini öğrenen Hoca Niyaz Hacı, Tungan saldırısı sonrası Yarkent'e çekilen Sabit Damolla üzerine harekete geçmiştir. Sabit Damolla ve önde gelen liderler yakalanmıştır. Ancak Mehmet Emin Buğra, Hoca Niyaz Hacı kuvvetlerin atlatarak Hoten'e kaçarmıştır.⁷⁹ Bu gelişmelere bakıldığında Sovyetlerin veya Şeng Şih-tsai'nin Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin dağıtılmasında çok fazla gayret sarf ettikleri söylenemez. Çünkü Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin dağılmasında en fazla gayret sarf edenler Tunganlar ve Hoca Niyaz

Hacı olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Hoca Niyaz Hacı'nın elinden kaçmayı başarıp Hoten'e gelen Mehmet Emin Buğra, Tunganlara barış teklif etmişse de Tunganlar bunu reddetmiştir.⁸⁰ Kariya bölgesine çekilen Mehmet Emin Buğra, Tunganları atlatarak İngiliz hakimiyetindeki Lah şehrine gitmiştir. Burada sığınma işlemleri tamamlandıktan sonra Srinagar'a gitmesine izin verilmiştir.⁸¹

1934 yılı itibarıyla Doğu Türkistan'a bakıldığında Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti devrilmiş ve liderlerinin bir kısmı öldürülmüş bir kısmı ise bölgeden göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu ortamda Doğu Türkistan'da hakim iki büyük güç dengesi oluşmuştur. Ma Çung-ying'in Sovyetlere sığınması sonrası Hoten'de bulunan ve Tunganların başına geçen Ma Hu-şan'a bağlı 36. Tümen diğeri ise Sovyetlerin desteklediği ve Urumçi'ye hakim Şeng Sih-tsai'dir. Bu iki kuvvet Eylül 1934'de ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra bölgede derin bir sessizlik başlamıştır. Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde Ma Hu-şan'a karşı ilk huzursuzluk 1935 yılında Çarlık bölgesindeki Uygur ayaklanması olarak söylemek mümkündür. Bu

ayaklanma Tunganlar vahşice bastırmıştır.⁸²

1934-1942 yılları arasında Doğu Türkistan'a hakimi olan Şeng Sih-tsai'nin yönetim tarzında Stalin'in etkisi oldukça göze çarpar. Şeng çok fazla tepki çekmeden işlerini yürüten bir çizgi yol izlemiştir.⁸³ Şeng dönemi için doğru bir değerlendirme yapabilmek için Doğu Türkistan'a dışardan değil biraz içerden bakmak gerekir. Şeng yönetimini ilerici ve gelişmeye açık bir devlet profil çizmesine rağmen Şeng'e karşı 1937'de Doğu Türkistan'ın güneyinde ayaklanmalar başlamış, yine Tanrı Dağları ve Kumul bölgesinde de ayaklanmalar devam etmiştir. Şeng yönetimi Sovyetlere sırtını dayayan, silah gücüyle devleti kontrol altında tutmaya çalışan bir yönetim şekli olmuştur. 1934'de Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti'nin yıkılması sonrası Şeng bazı Müslümanları göstermelik makamlara getirmiştir. Ancak bu olay bazı yazarlar tarafından abartılarak nakledilmiştir.⁸⁴ Hoca Niyaz Hacı gibi halkın gözünde itibarını kaybetmiş bazı kişilere verilen makamlar daha sonra alınmakla kalmamış 1937'de Sovyetler tarafından bu kişiler toplu bir şekilde ortadan kaldırıl-

mıştır.⁸⁵ Şeng döneminde dini duyguların çökertilmesi için faaliyette bulunulmuş, önde gelen kişiler Türkçü veya burjuva milliyetçiliği ile suçlanarak ortadan kaldırılmışlardır. Şeng'in bu şekilde davranmasında Sovyetlerin Orta Asya'da uyguladığı siyasetinin de etkisi büyüktür. Şeng'de Stalin'in çizgisini takip ederek Sovyetlerin uyguladığı bu siyasetin bir benzerini Doğu Türkistan'da uygulamıştır.⁸⁶ Bu zulme dayanamayan Türkler, 1937 İhtilalini başlatmışsa da daha sonra Sovyet desteği ile bu isyan da bastırılmıştır. Bundan sonra geçici bir süre Doğu Türkistan'da sessiz bir dönem yaşanmıştır.

1937-1941 yılları arasında ekonomik olarak güçlü olan toprak sahipleri, devlet dairelerinde Türklere yardımcı olan memurlar, halkın dini duygularını canlı tutmaya çalışan hocalar veya dini eser okuyan Müslümanlar yakalanarak hapsedilmiştir.⁸⁷ Bu siyaset şehir ve köy hayatın da etkili olmuşsa da dağlık bölgelerde göçebe bir hayat süren Kırgız ve Kazakları çok fazla etkilememiştir.⁸⁸ 1936 ve 1944 yılları arasında Şeng yönetimine karşı çok büyük bir direniş olmasa da küçük çaplı ayaklanmalar yaşanmıştır.⁸⁹

Bu dönemde Altay bölgesinde Osman Batur'un verdiği mücadele önemlidir. Kasım 1940'da başlayan bu ayaklanma genişleyerek İli, Çavaçek ve Altay şehirleri ile güneyde yaşayan Uygurların çoğunlukta olduğu Aksu bölgesine de sıçramıştır. Bu ayaklanmanın güneye kadar yayılması önemlidir. 1937 ayaklanmasından beri güneyde Şeng yönetimine karşı böyle bir ayaklanma başlanamıştır.

Sovyetler ile Japon-ya'nın 13 Nisan 1941'de anlaşmasından sonra Şeng Sih-tsai Merkezi Çin yönetimi ile gizlice görüşmelere başlanmıştır.⁹⁰ Daha sonra Merkezi yönetiminden istediklerini alamayacağını anlayınca yeniden Sovyetlere dönmüştür. Sovyetlerin Almanlar karşısında başarısız olması yüzünden oluşan bu yeni durum sonrası Şeng, Milliyetçi Çin Hükümeti ile 1942 yılının yaz mevsimi boyunca görüşmeye devam etmiştir. Ekim 1943'te Sovyet birliklerinin bölgeden çekilmesi sonrasında Şeng, Doğu Türkistan'da güçsüz hale gelmiştir. Bu güçsüzlüğün farkında olan Şeng, tekrar yeni bir hamle yaparak Sovyetlerle yeniden ilişkiye geçmek istemiştir. Sovyetlerden istediğini alamaya

Şeng, iyice yalnız kalmıştır. Bölgede iyice güçsüzleşen Şeng'i Merkezi Çin Hükümeti 29 Ağustos 1944'de görevden alarak yerine geçici olarak General Çu Şao-liang'ı getirmiştir. Böylece yaklaşık 10 yıl hüküm sürdüğü Doğu Türkistan'da geride 100.000'e yakın insanın tutuklu, binlerce insanı katleden⁹¹ Şeng devri sona ermiştir. Merkezi Çin Hükümeti 1944-1948 yılları arasında genel valilik sistemini kaldırarak yerine hükümet başkanlığı sistemini getirdi. Yönetimin Çunking Hükümeti'nin eline geçmesinden sonra 1944-1948 yılları arasında Doğu Türkistan Hükümeti başkanlığına sırasıyla Wu Çung-hsin (1944-1946), Çang Çi-çung (1946-1947), Mesut Sabri Baykozi (1947-1948) ve Burhan Şehidî (1948-1949) getirilmiştir.

Şeng Sih-tsai'in Sovyetlerle arasının bozulmasından sonra doğal kaynaklar yönünden zengin olan İli, Çavaçek ve Altay bölgesindeki bu hakimiyetini kaybetmemek için Sovyetler bölgedeki Türkleri desteklemeye başlamıştır. Ancak bu destek doğrudan Sovyetler Birliği tarafından yapılmayıp, Moğolistan Halk Cumhuriyeti üzerinden gerçekleştirilmiştir. Sınır bölgesinde bunlar yaşanırken Çin yönetimin Kazak-

ları daha da kızdıracak bir hareketi ortaya çıkmıştır. Çin yayınladığı emir doğrultusunda Kitai bölgesindeki askerleri için Kazaklardan 10.000 asker istemesi üzerine Kazak direnişi daha da artmıştır.⁹² Aslında Kazakların Osman Batur önderliğinde başlattıkları direniş hareketi devlet kurmaya yönelik bir politika içermiyordu. Osman Batur'u harekete geçiren olay Çin'in Tarım Havzası ve Kazakların yaşadığı bölgelerde uygulamaya koymaya çalıştığı politikaya tepkiydi. Ancak bu durum 1944 sonbaharından sonra değişmiştir. Uzun zamandır Çin'in uyguladığı politikaya karşı sessiz kalan İli halkı içinde Müslüman olmayan unsurların da⁹³ destek verdiği büyük bir ihtilale dönüşmüştür. Bu ihtilale daha sonra "Üç Vilayet İhtilali" adı verilmiştir.⁹⁴ 1943 yılının sonları ile 1944 yılın ortalarında İli bölgesindeki küçük gruplar Tannı Dağı bölgesine giderek Çin'e karşı direniş cepheleri oluşturmuşlardır.⁹⁵ Böylece Kazakların Altay ve Çavaçek bölgelerinde başlattıkları ayaklanma Eylül-Ekim 1944'te İli bölgesine sıçramıştır.⁹⁶ Daha sonra Gulca şehrine 200 km uzaklıkta Nılki'da vuku bulan ayaklanma meydana geldi. Nılki Ayaklanmasının Sovyet destekli bir isyan olduğunu söylemek doğru değildir.⁹⁷

Ahmet Can Kasimi ile ilgili olarak belge olmasa da Stalin'in Gulca'daki adamı olduğu söylenmektedir.⁹⁸ 1938 yılında Doğu Türkistan'a dönmüştür.⁹⁹ Kasimi, Moskova'da yüksek tahsil görmüştür.¹⁰⁰ İlerici ve sol görüşlü olan Kasimi, Nılki Ayaklanması sonrasında arkadaşlarıyla beraber siyasi liderliği ele geçirmeye çalışmıştır. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin 12 Kasım 1944'te kurulması sonrasında Özbek din alimi Ali Han Töre cumhurbaşkanlığı görevine getirmiştir. Yardımcılığına ise Hakim Bey Hoca getirilmiştir. Bu politikaya bakıldığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin geniş bir yelpazeyi içine alabilecek bir politika izlemiştir denebilir.¹⁰¹ Bu geniş yelpazeye Türkçü-İslamcı grubun da karşı çıkmadığı söylenebilir.¹⁰²

İli bölgesindeki ihtilalin başarılı olmasından sonra bu defa ihtilalciler ihtilali diğer bölgelerde yaymak niyeti ile Altay ve Çavaçek bölgelerine doğru ilerlemişlerdir. 30 Kasım 1945'te elde edilen başarılar sonrasında ihtilal Cungaria bölgesine sıçramıştır.¹⁰³ Osman Batur hem ihtilale destek verdiğini ve hem de Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin hizmetinde olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴ Ancak Osman Batur'un Ahmet

Can Kasimi gibi ilerici grup diye adlandırılan kesime hizmet ettiğini söylemek zordur. Altay bölgesi dışında önderliğini Alibek Rahim'in yaptığı Tanrı Dağlarının orta ve doğu kesimindeki Kazak grubu da Çin birliklerine saldırıya geçerek Manas'a doğru harekete geçmişlerdi. Böylece Urumçi'nin doğu ve batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyindeki yol üzerindeki kasabaları ele geçirmeyi başarmışlardı.¹⁰⁵ Doğu Türkistan Cumhuriyeti yönetimi İli vadisinde denetimi tam olarak ele geçirdikten sonra 5 Ocak 1945'te "Gulca Beyannamesi" olarak bilinen bir bildiri yayınladı.¹⁰⁶ Merkezi Çin Hükümeti ise bu beyannamenin altında yatan gerekçenin sadece Merkezi hükümet düşmanlığı değil aynı zamanda Çin düşmanlığı olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁷ Ahmet Can Kasimi'nin liderliğini yaptığı gurubun Doğu Türkistan Cumhuriyeti yönetiminde hakimiyet sağladığı dönem Çin kuvvetlerine karşı Harembağ galibiyeti sonrasına yani 1945 yılının ilkbahar aylarına denk gelir. İkinci grubun bundan sonra Çinlilere karşı söylemleri değişmeye başlamıştır.¹⁰⁸ Bu güçlenmeyle beraber ciddi bir şekilde yenilik hareketleri başlamıştır.¹⁰⁹ Doğu Türkistan Cumhuriyeti İli bölgesinde

bulunan yerel güçlerden oluşan 11 kişiden müteşekkil bir yönetim oluşturmuştur. Bu sistem nüfusları oranında etnik grupların temsil edilmesini ön görüyordu.¹¹⁰ Ali Han Töre ve onun gibi düşünen muhafazakar grup ise yönetimde İslami kuralların uygulanması gerektiğini, devlet kademesinde görev yapacak olan memurların Müslümanlar arasından seçilmesini savunmuşlardır.¹¹¹ Ali Han Töre ve onun gibi düşünen Türkçü-İslamcı grubun bu fikirleri 1945 yılının ortalarında sonra zayıfladığını söylemek mümkündür. Çünkü Ahmet Can Kasimi'nin liderliğindeki ilerici grup, yönetimi kendi ellerine geçirmiştir.¹¹² İşte bu çekişmeler yaşanırken diğer taraftan Doğu Türkistan Cumhuriyeti devlet olma yolunda hızlı bir şekilde adımlar atmıştır. Halkın karşı çıkıyacağı yeni bir vergi sistemi hayata geçirilmiştir.¹¹³ Kendi adlarına para bastırılmıştır.¹¹⁴ İyi silahlanmış ve disiplinli bir ordu kurulmuştur.¹¹⁵ Bu gelişmelere bakıldığında Merkezi Hükümet'in Doğu Türkistan'da hızlı bir şekilde güç kaybettiğini söylemek mümkündür. Bu gelişmeler Çunking Hükümeti'nin de dikkatini çekmiş ve duruma müdahale etmek için Moskova nezdinde temaslara başlamıştır. Aslında Sov-

yetlerin de yeni durumdan memnun olmadığını söylemek mümkündür. General Çang Çi-çung 13 Eylül 1945'te Urumçi'deki Sovyet Başkonsolosluğuna giderek "Eğer en kısa zamanda ateşkes imzalanmazsa biz meseleyi uluslararası platforma çıkaracağız" demiştir.¹¹⁶ Bunun üzerine 14 Eylül 1945'te Sovyetler Birliği bir memurunu Gulca'ya göndermiştir. Çang Çi-çung'un Urumçi'ye gelmesinden sonra Şeng Shi-tsai zamanında ülkeyi terk etmek zorunda kalan "Üç Efendiler (Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra)" Urumçi'ye gelmiştir.¹¹⁷ 12 Ekim 1945'te İli heyetinden ilerici olarak bilinen ve Sovyet taraftarı Ahmet Can Kasimi, Rahim Can Sabri Hoca ve Kazak asıllı Abulhayr Töre'de Urumçi'ye gelmiştir.¹¹⁸ Sovyetlerin arabuluculuğunda görüşmeler 14 Ekim 1945'te gerçekleşmiştir. İlk bakışta uzlaşmacı bir tutum oluşmuşsa da pazarlıklar aylarca sürmüş ve zaman zaman taraflar konuyu istişare etmek için başkentlerine gitmişlerdir.¹¹⁹

Taraflar arasında yapılan uzun görüşmeler neticesinde 2 Ocak 1946'da uzlaşma sağlanmıştı. Bu uzlaşmada Doğu Türkistan halkının dini yaşamına mü-

dahale edilmemesi, cemiyet kurmalarına izin verilmesi, toplantı düzenleme hakkının verilmesi ve basın-yayın özgürlüğü gibi konularında uzlaşma sağlanmıştır. Ayrıca bu görüşmeler sonucunda Çin'in daha önce doğrudan doğruya kendisinin atadığı mahalli memurların genel seçimlerle atanmasını, Çince'nin yanında anadilde eğitim yapılmasını, vergilerde adalet sağlamasını, kültür ve sanat faaliyetlerinin özgürce yapılabilmesini kabul etmiştir.¹²⁰ Bu yapılan antlaşmaya ek olarak imzalanan diğer antlaşma metninde ise siyasi konular görüşülmüştür. Bakanlık sayısının 25 olması karara bağlanmıştır. Bu bakanlıkların başkan dahil olmak üzere 10'unun Çunking Hükümeti'nin atamasına, geriye kalan 15 bakanlığı ve bunların yardımcılarının millet tarafından seçilmesi karara bağlanmıştır. Taraflar arasında en uzun ve tartışmalı konu ise askerlik konusu olmuştur. Uzun süren görüşmelerde taraflar ancak 6 Haziran 1946'da ek 2. belge üzerinde anlaşmaya varabilmiştir. Bu varılan antlaşma gereğince İli Milli Ordusu'nun 6 Alaydan oluşmasına karar verildi. Bölgedeki emniyet işleri konusunda ise Merkezi Hükümet taviz vererek, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kontrolünde olan bölgelerin

emniyet müdürleri ve şube müdürlerinin yerli halk tarafından seçilmesi kabul edilmiştir.¹²¹ İmzalanan ikinci ek anlaşma sonrası İli, Çavaçek ve Altay bölgesinde kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti kendisini lağvederek tekrar Urumçi'ye bağlanmıştır. Ancak bu durum karşısında Sovyetlerin izlediği siyaset kafalarda soru işareti bırakmıştır. Sovyetler İli ihtilali ile güçlenen kuvvetlerin Urumçi'yi alma şansı varken buna neden engel olmuştur ve ihtilali gerçekleştirenler bu kadar güçlü bir durumda iken Merkezi Hükümet ile uzlaşma yolunu neden seçmişlerdir?

6 Haziran 1946'da ihtilalciler ile Urumçi yetkilileri arasında imzalanan ikinci ek bölge 1 Temmuz 1946 da yürürlüğe girdi. Hükümet başkanı Çang Çi-çung radyoda halka hitap ederek Doğu Türkistan'daki sorunların barışçı bir yol izlenerek halledileceğini ve tarafların arabuluculuğunda aktif rol oynayan Sovyetlere minnettarlığını bildirmiştir. Ayrıca barışın sürdürülebilmesi için Doğu Türkistan halkının da çaba harcaması gerektiğini vurgulamıştır.¹²² Aynı gün Çang Çi-çung başkanlığında yeni koalisyon hükümeti göreve başladı. Başkan Yardımcılığına

ise Ahmet Can Kasimi getirmiştir. Daha önce İli Hükümeti zamanında görev alan Ali Han Töre ve Osman Batur gibi milliyetçi kanadın önde gelen temsilcilerine bu hükümette görev verilmeyerek kabine dışında bırakılmıştır. İkinci Başkan Yardımcılığına Tatar asıllı Burhan Şehidi, Kalkınma Bakanlığı'na Uygur asıllı Mehmet Emin Buğra, Hükümet azaldığına İsa Yusuf Alptekin, Maliye Bakanlığına Kazak asıllı Canım Han, Uygur asıllı Mesut Sabri Bey ise aza olarak bu hükümette görev almıştır.¹²³ Yeni hükümetin kurulması sonrasında Doğu Türkistan'daki yönetim ve hakimiyet noktasında çok büyük değişiklikler olmamıştır. Yine üç bölge olarak adlandırılan İli, Çavaçek ve Altay bölgesinde Sovyet nüfuzunda, yönetim ise ilerici grubun elindeydi. Geriye kalan diğer yedi vilayet ise Çinlilerin elinde ve bunların atadıkları Çinli memurlar tarafından idare ediliyordu. Bu sebeple koalisyon hükümeti içinde bir uyum ve dayanışma yoktu. Doğal olarak da uyumsuzluk ülke içinde de gerginliğin artmasına neden olmuştur. İşte bu sebeple bu gerginlik yumuşatmak isteyen Başkan Çang Çi-çung 1946 yılının ikinci yarısından itibaren bir dizi reform hareketlerini

hayata geçirmeye başladı. Çang'ın uzlaştırmacı ve yatıştırıcı tavrı halkı memnun etse de Merkezi idareyi memnun etmemiştir. Ali Han Töre ve onun gibi düşünen milliyetçi grup, Çinlilerle hiçbir şekilde masaya oturulmasını istemiyordu. Bu nedenle ateşkes yapıldığında Ali Han Töre buna karşı çıkmıştır.¹²⁴ Kurulan hükümette Ali Han Töre tüm ısrarlara rağmen görev almayı kabul etmemiştir. Daha sonra esrarengiz bir şekilde kaybolmuştur.¹²⁵

Bu gelişmelere bakıldığında Doğu Türkistan'ın bir bölümü Sovyet nüfuz alanı etkisinde diye bir kısmı ise Çin nüfus alanı etkisine girmiş olarak iki bölgeye bölünmüştür. Aslında bu iki nüfuz alanına da itiraz eden milliyetçi grup ise yönetimden uzaklaştırılarak işten el çektirilmiştir. Kazaklar, anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra yani daha Sovyet nüfuz alanı tam sağlanmadan Osman Batur ve Alibek Rahim, Gulca yönetiminden ayrılmıştır.¹²⁶ Nanking Hükümeti, 28 Mayıs 1947 tarihinde, Çang Çi-çung'u görevden alarak yerine Mesut Sabri Baykozi'yi tayin etmiştir.¹²⁷ Baykozi'nin mesai arkadaşları ise Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin gibi milliyetçiler olmuştur.¹²⁸

Sovyet taraftan Gulca vekillerinin adamları sokaklarda Baykozi aleyhine bildiriler dağıtmıştır.¹²⁹ 7 Temmuz'da ise Uygurlar; Turfan, Toksun ve Piçan'da, yeni hükümet reisine karşı ayaklanmışlardır. Bu isyanlar Çin birlikleri tarafından hızlı bir şekilde bastırılmıştır. Temmuz 1947 sonlarına doğru, Ülke Meclisi'nin aralarında Karaşehir, Turfan, Hoten, Aksu ve Üç Vilâyet vekillerinin de bulunduğu, 27 üyesi Urumçi'den Gulca'ya gitmiştir. Bundan birkaç gün sonra da Kaşgar bölgesinin üyeleri Meclis'ten ayrılmıştır. 26 Ağustos'ta ise Ahmed Can Kasimi başta olmak üzere İli bölgesinin vekillerinin tamamı Urumçi'yi terk ederek Gulca'ya taşınmıştır.¹³⁰

Gelişen bu olaylar neticesinde Ağustos 1947 tarihi itibarıyla Koalisyon Hükümeti'nin sadece ismi kalmıştır. Bu durum ise Doğu Türkistan'ı muhalif iki bölgeye ayırmıştır. Bundan sonra Urumçi ile Gulca arasında direkt bir bağlantı kurmak mümkün olmamıştır. Çang Çi-çung'un yerine Mesut Sabri Baykozi'nin tayin edilmesinden sonra Urumçi'deki Çin-Türk Koalisyon Hükümeti dağılırken, ülkenin güneybatısındaki halk da ikiye bölünmüştür.

Bunlardan çiftçi kesimi Gulca idaresi tarafında yer alırken, Beyler ve toprak ağaları Urumçi tarafına meylettmiştir. Mutaassıp ulema ise tarafsız kalmıştır.¹³¹ Bu ise Merkezi Hükümet stratejisinin Doğu Türkistan'ın iç politikasında başarısızlığa uğramasını doğurmuştur. Meseleye Moskova açısından baktığımızda ise durum daha değişik görülmektedir. Şöyle ki; Sovyet aleyhtarı Uygur milliyetçilerinin Urumçi'de yüksek mevkilere getirilmesi yanında Osman Batur idaresindeki birliklerin Doğu Türkistan-Moğolistan sınırlarında faaliyete geçmesi, Moskova'nın işine gelmemiştir.¹³² Bu memnuniyetsizliğin doğal bir sonucu olarak Moskova gelişmelere tepki koymuştur. Kremlin'in bu defaki maksadı, Doğu Türkistan'daki Çin hakimiyetini tamamıyla yıkmak değil, Baykozi Hükümeti'ni sarsmak olmuştur. Dolayısıyla Kremlin'in hedefi, Osman Batur'un partizan birlikleri olmuştur.¹³³

Halk Kurtuluş Ordusu'nun Çan-Kay-Şek birliklerine karşı zafer kazanacağını kesinleşmesi üzerine Ahmed Can Kasimi, Abdülkerim Abbas, Delilhan ve İshak Beg gibi önde gelen Gulca liderleri 15 Ağustos 1949 günü İli'den ayrılmışlardı. İlk olarak Alma ata'ya giden bu liderler, oradan da Çin Halk Siyasi İstişare Toplantısı'nın ilk genel toplantısına iştirâk etmek üzere Bei-jing'e gitmeyi düşünmüşlerdi. Fakat Kuomintang'ın teslim olduğu ve Doğu Türkistan'ın komünist birlikleri tarafından işgal edildiği dönemde Ahmed Can Kasimi ve yoldaşlarının fikirlerinin ne yönde temayül gösterdiği kesinlik kazanmamıştır. Bununla

birlikte Aralık 1949 sonlarında Çin Komünist Partisi'nin Urumçi'de yeni bir yönetim ihdas etmeye hazırlandığı dönemde, Kasimi ve yoldaşlarının içinde bulunduğu uçağın 27 Ağustos'ta Mancurya'da düştüğü ve bu kaza neticesinde de uçakta bulunanların hepsinin öldüğü ilan edilmiştir.¹³⁴

Ahmed Can Kasimi'nin ölümünden sonra Üç Vilâyet'teki hakimiyet İli yönetiminin önde gelen lideri Seyfeddin Azizi'nin eline geçmiştir.¹³⁵ Yani 1944'te ilan edilen "Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti"nin bakiyeleri de yok edilecek, Doğu Türkistan'ın her karış toprağı, bu defa da, Kızıl Çin idaresine teslim edilecekti. Meseleye Bei-jing açısından bakıldığında ise Urumçi'nin yeni kurulmakta olan yönetimde, eski Gulca yönetiminden esnek ve uysal birilerinin katılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu suretle 18 Aralık 1949'da Urumçi'de ilk Komünist idare işe koyulduğunda, Tatar Burhan Şehidi; Hükümet Başkanlığı'na Uygur Seyfeddin Azizi de onun yardımcılığına atandı. Bununla birlikte Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin de Ekim 1949'da hicret etmek zorunda kaldıkları için¹³⁶ 1950 yılı ilkbaharı itibarıyla Doğu Türkistan'da Çin Komünist Partisi'ne muhalif olarak kalan tek sağcı kanat, Kumullu Yolbars Han ve Kazakların lideri Osman Batur etrafında kümelenen Kazaklar idi.¹³⁷

Bütün bu gelişmelere ilave olarak şunu da söylemek mümkündür. Şöyle ki 1948 yılı başlarında Baytik Boğda bölgesinden göç eden Osman Batur, Boğda Ula'nın kuzey eteklerin-

deki Kızıl Kalebel yöresini kendisine karargah yapmıştı.¹³⁸ Burhan Şehidi, Eylül 1949'da, Halk Kurtuluş Ordusu'na teslim olduğunda, Osman Batur, Doğu Türkistan'da Urumçi yönetimi ile aynı safta ve komünist aleyhtarı olarak bilinmekteydi. Koalisyon Hükümeti'nde Maliye Bakanı olan Canım Han da, Osman Batur ile birleşmiştir. Osman Batur da, komünist birliklerine karşı 6 ay kadar gerilla savaşını devam ettirmiştir. Osman Batur'un yakalanması ve Yolbars Han'ın kaçmasıyla, Doğu Türkistan'da Çin komünistlerine karşı sağ muhalefet hareketi kontrol altına alınmış olsa da, ülkede Çinlilere karşı isyanlar devam etmiştir. Bu isyanların karakteristik özelliği, komünist aleyhtarlığından ziyade, Çin yönetimine karşı olmasıdır.¹³⁹ Sabık Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilan edildiği Üç Vilayette ise, sol muhalefet olarak isimlendirilen milli hareket devam etmiştir.¹⁴⁰

Çin, 1954'te Sovyetlerle yaptığı anlaşmadan hemen sonra, yani 29 Kasım 1954 tarihinde, İli Kazak Özerk Vilayetine kurulduğunu ilan etti. Bu suretle Üç Vilâyet, tekrar ve tam olarak, Çin hakimiyetine katıldı. Aradan bir yıl geçmeden, 1 Ekim 1955'te, Doğu Türkistan, sabık Sovyet taraftan Seyfeddin Azizi başkanlığında "Xin-jiang Uygur Özerk Bölgesi" ilan edildi.¹⁴¹ 9 Temmuz 1956 tarihinde hazırlanan nizamnâme de "Xin-jiang Uygur Özerk Bölgesi, merkezî devlet organlarının kanunlarına, tamim ve kararlarına harfiyen uyacak ve bunları ifâ edecektir" prensibi ile ülkenin statüsü şekillendirilmiştir.¹⁴²

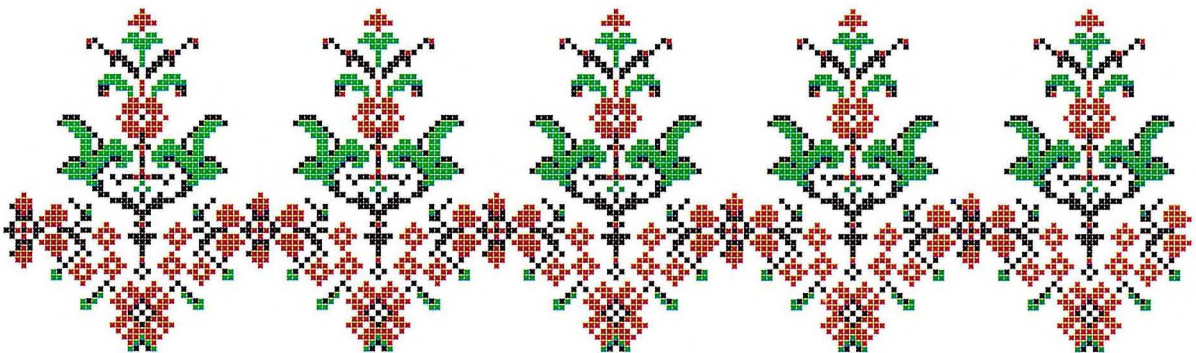
Günümüzde Uygur Özerk Bölgesi içerisinde 5 özerk il, 7 il, özerk bölge merkezine doğrudan bağlı 3 şehir, il merkezlerine doğrudan bağlı 9 şehir, özerk il merkezlerine doğrudan bağlı 7 şehir, 62 ilçe, 6 özerk ilçe, 11 mahalle, 857 kasaba ve nahiye bulunmaktadır. Özerk bölgenin tesis edilmesi önceki döneme göre kıyaslandığında özerk il ve ilçelerin sayısında değişiklik olmazken, illerin sayısı 10'da 7'ye, ilçelerin sayısı 76'dan 62'ye indirilmiş, şehirlerin sayısı ise 3'ten 19'a yükseltilmiş, ayrıca 11 tane de mahalle ihdas edilmiştir.¹⁴³

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür. 1911'de Yang Seng-hsin ile başlayan baskı ve zulüm politikaları kendisinden sonra iş başına geçen diğer hükümetler döneminde de devam etmiştir. Bir tarafta Tarım havzasında yaşayan Uygurları diğer taraftan hayvancılıkla geçimini sağlayan Kazakları barut fıçısına çevirmiştir. Kumul'un Çin tarafından işgali sonrası başlayan ihtilal hareketi 1933 hükümetinin

kurulmasını sağlarken, zaman içinde bu hükümet içindeki çekişmeler ve Sovyet müdahalesi sonrası yönetim tekrar Çin'in kontrolüne girmiştir.

Doğu Türkistan'da kurulan hükümetlerin icraatları sonrası başlayan isyanlar için şunları söylemek mümkündür. Bu isyanlar Çin'in zulmüne karşı yapıyor olsa da zaman içinde isyancılarda kendi aralarında Uygur-Kazak-Kırgız, İlerici-Dindar, Komünist-Milliyetçi, Türk-Tungan gibi çekişmeler yaşaması bunların birlik ve beraberliklerini bozan en önemli sorunların başında gelmiştir. Ayrıca özellikle Doğu Türkistan'daki ekonomik çıkarlar bölgede sürekli bir Rus baskısını hissettirmiştir. Ruslar menfaatleri doğrultusunda zaman zaman yerel güçlere kısmen destek verir gibi gözükse de bölgenin valilerini ve bölgeyi sürekli kendi kontrolleri altında tutmak istemişlerdir. Zaman zaman da milli ve mahalli farklılıkları kışkırtarak bir güç dengesinin

oluşmasını engellemişlerdir. Doğu Türkistan coğrafyası Çin ve Sovyet Rusya arasında sıkışmış olmasının kötü kaderini yaşamıştır. Ekonomik olarak güçlü olduğu dönemlerde dahi yeteri kadar silah temini noktasında sıkıntılar yaşamıştır. Ancak tüm bu olumsuz durumlara rağmen milli benliklerini kaybetmeyen Doğu Türkistan haklı direnişler göstermiş ve bu mücadele sonunda 1933 ve 1944 yılında iki defa devlet kurmayı başarmıştır. Bu hükümetler çok uzun ömürlü olmasa da kuruldukları dönemde yaşadıkları bölgenin kaderi hakkında bize bilgiler vermektedir. Çünkü Çin'e karşı direniş noktasında birbirleriyle ortak hareket eden Uygur, Kazak, Kırgız ve Tunganlar, hükümetin kurulması ve iş bölümü sonrasında ya kendi içindeki çekişmeler yüzünden veya dış tesirlerin etkisiyle, bölünmeler yaşamış ve bir türlü bağımsız Doğu Türkistan devleti uzun süre yaşatılamamıştır.

DİPNOTLAR

Milletler Araştırma Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir. Eser Hoten kağıdına nesta'lik hat tarzında istinsah edilmiş olup her sayfada 15'er satır yazı olan toplam 39 sayfadan oluşmaktadır. Esas metin siyah mürekkeple, başlıklar ve bazı özel isimler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin son beyitindeki "pütük tarihin tarihin dip idim" (yazılış tarihini "tarihin" demiştin) satırındaki "tarihin" ifadesi ebce hesabına göre hesaplandığında hicri 1271 yılı tespit edilmiş, bununla eserin 1854-55 yılları kaleme alındığı sonucuna varılmıştır. Bu eser ilk defa tarihçi Enver Baytur ile dilci Hamit Tömür tarafından yayına hazırlanmış ve 1982 yılında Pekin Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Eserle ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. (TM, Giriş, s.1-2).

⁶ Amannisa ile ilgili yapılan ilk çalışmalarda Amannisa'nın fakir bir oduncunun kızı olduğu yazılmıştır. Ondan sonraki bütün çalışmalarda onun "fakir bir oduncunun kızı" ifadesi hep tekrar edilmiştir. TM'da "oduncu Mahmud" ifadesi dışında fakir ya da fakir olmadığı yönünde bir bilgi yoktur. Amannisa'nın Okuma-yazmasının olması, Nevayi, Fuzuli gibi isimler ve onların eserlerini iyi bilmesi, şiir yazması, hat sanatı ve müzik eğitimi almış olması...eserde kaydedilen bir oduncunun kızı olduğu hakkındaki bilgi hakkında kuşku uyandırır. Bazı araştırmacılar, dönemin Amannisa'nın bilgi sahibi, iyi eğitilmiş biri olarak yetişmesinde büyük katkı sağladığını öne sürmekle birlikte, babasının "fakir bir oduncu" olmayıp, zamanında herkesçe tanınan önemli bir şahsiyet olduğunu, Abdürreşit Han'ın tahta çıkmasıyla bilinmeyen nedenlerden dolayı saraydan uzaklaştığı ve ailesini alıp şehirden uzak Şah Tartar köyüne gelip yerleştiğini ortaya koymaktadır (İbrahim 2010). Özetle, o tarihlerde odunculuk bir meslek miydi yoksa bir başka anlam ifade ediyor muydu? Hanla tanıştığı sırada oduncu olan Mahmud kimdir? Daha önce ne iş yapıyordu? Amannisa halk arasında neden Kızırhan'ın kızı olarak bilinir? Bu soruların yanıtı konuyla ilgili daha çok araştırma yapılmayla bulunabilir düşüncesindeyiz.

⁷ Bkz. Çingizname (1986), Tavârih-i Müsikiyyûn (1982).

⁸ Modern Uygur Türkçesinde, begim sözü aslında saygın ve zengin erkekler için kulla-

nılır "bayım" anlamındadır. Ancak, bazen çok saygın kadınlar için de kullanılır. Aslında begim ifadesinin kadınlar için kullanılmaya başlaması Çağatay dönminde başlar. Babürname gibi pek çok eserde hanların veya mirza, beylerin eşleri için "begim" sıfatı kullanılmıştır. Halkın Amannisa Han için kullandığı bu söz onun toplum tarafından ne kadar sevildiği ve saygı gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

⁹ Bu rivayetin ayrıntıları için bkz. Mucizî, Tevârihi Musikiyyun, Milletler Neşriyatı 1982: 65-67.

¹⁰ Bkz. (İbrahim 2010). luli sözü Farsça olup "şarkı söyleyip dans eden, hayasız, utanmaz kadın, fahişe" anlamlarına gelmektedir. Uygurca sözlükte, "Siganlarğa mensup kişi, köçmen, muğember, hiliger" anlamlarında olduğu kaydedilmiştir (UTİL 993).

¹¹ Bu iki beyit, bugünkü Uygur On İki Makam'ın içinde 5. Büyük makam Pencigâh Makamı'nın Meşrep kısmında da yer almaktadır. Bkz. (Teklimakanî 2005:294-295)

¹² Amannisa ile Abdürreşit Han'ın buluşması ve evlenmesi ile ilgili ayrıntılar için bkz. (TM 1982:64-67).

¹³ Bkz. Tarih-i Reşîdî, Tarihi Hamidiye, Tarih-i Emîniye.

¹⁴ Müzikle uğraşan bir akademisyenden geçenlerde Uygur Makam Araştırmaları cemiyetinin İşret Engiz makamını bulmak için Yarkent'te halk arasında yoğun bir arama-toplama çalışması sürdürdüğünü duydum. Temennimiz, bu makamın bulunup en kısa zamanda gün ışığına çıkarılmasıdır. Eser gün yüzüne çıktığında, belki de, kimin eseri olduğu da netleşir.

Altayların Şeyh Şamili: Osman Batur Han (1899-29 Nisan 1951)

* İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Kürsüsü Öğretim Üyesi, kulomer@hotmail.com

Doğu Türkistan'ın Efsanevi Lideri: İsa Yusuf Alptekin (1901-17 Aralık 1995)

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, kulomer@hotmail.com

¹ Bu çalışma Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisine yazılan "İsa Yusuf Alptekin" maddesinden esinlenerek ilaveleriyle yeniden kaleme alınmıştır.

Uygur Mutfağına Tarihsel Bir Bakış

* Doğu Türkistan Vakfı Başkanı

1911–1955 Yılları Arasında Doğu Türkistan

¹ H. L. Howard,; R.C. Boorman, Biographical Dictionary of Republican China, New York 1967, C.IV, s.11.

² L. E. Nyman, Great Britain and Russian, Chinese and Japanese Interests, 1918-34, Malmö 1977, s.25-26.

³ W. Bosshard, "Politics and Trade in Central Asia", JRCAS, 1929, C.XVI, S.4, s.436.

⁴ M. Rossabi, China and Inner Asia, London 1975, s.221.

⁵ R. Yang, "Sinkiang Under the Administration of Governor Yang Tseng-hsin, 1911-1928", CAJ, 1961, C.11, S.11, s.284.

⁶ Yang, a.g.m., s. 305-308.; W. A. Douglas Jackson, The Russo-Chinese Borderlands, Princeton 1962, s.51.

⁷ Andrew D.W. Forbes, Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi), Çev: Enver Can, Münih 1990, s.31.

⁸ A. N. Kuropatkin, Kashgaria, Spink 1882, s.60-88.

⁹ O. Lattimore, Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China, Boston 1950, s.59.

DİPNOTLAR

- ¹⁰ Mu Ning, "Trade Relations Between the Soviet Union and Sinkian", Hsin Ya-hsi-ya, 1933, C.6, S.5, s.44.
- ¹¹ The China Yearbook, 1924-25, Tientsin 1924, s.601-602.
- ¹² Lattimore, a.g.e., s.56-58.; M. Rossabi, China and Inner Asia, Londra 1975, s.221.
- ¹³ Lattimore, "The Chinese as a Dominant Race", JRCAS, 1928, C.XV, S.3, s.209.
- ¹⁴ Lattimore, a.g.m., s.209.
- ¹⁵ Lattimore, a.g.e., s.58.; Bosshard, a.g.m., s.436.
- ¹⁶ R. C. F. Schomberg, "A Turkestan Diary, 1926-29", Unpublished MS in the library of the Royal Society for Asian Affairs, Devonshire Street London, Londra, s. 82.; G. Vassel, "Durchdringungspolitik in Zentralasien", Berichte des Asiens Arbeitskreises, Viyana (1 Şubat 1939), s.15.
- ¹⁷ Joseph Castagné, "Le Probleme du Turkestan Chinois (Sinkiang)", REI, 1933, C.VII, S.2, s.159.
- ¹⁸ Forbes, a.g.e., s.64.
- ¹⁹ S. Hedin, Big Horse's Flight: The Trail of War in Central Asia, Londra 1936, s.171.
- ²⁰ G. Le Févre, An Eastern Odyssey, Londra 1935, s. 173.; S. Hedin, History of the Expedition in Asia, 1927-1935, Heidelberg 1940, C.I, s.202.; Nyman, a.g.e., s.80.
- ²¹ Hedin, a.g.e., s.202.
- ²² Lattimore, a.g.e., s.66.; Forbes, a.g.e., s.66
- ²³ Lattimore, a.g.e., s.66.; Nyman, a.g.e., s.81.
- ²⁴ Lattimore, a.g.e., s.66.; Hedin, a.g.e., s.202.
- ²⁵ M. Nemchmko, "The Colonial Regime and Agrarian Relations in Sinkiang", Problemy Kitaya, C.VIII, S.3, s.187.
- ²⁶ G. Vassel, My Russian Jailers in China, Londra 1937, s.97.; S. Hedin, Across the Gobi Desert Riddles of the Gobi Desert, Londra 1933, C.II, s. 348.; Forbes, a.g.e., s.68.
- ²⁷ Hedin, a.g.e., s.3.
- ²⁸ R. F. C. Schomberg, "Hami or Komul", JRCAS, 1929, C.XVI, S.1, s.91.
- ²⁹ C. G. Mannerheim, Across Asia Oosterhout, 1969, s.380-385.; M. Cable- F. French, The Gobi Desert, A Desert Journal, Londra 1943, s.220-221.
- ³⁰ G. F. Chan, "The Road to Power: Sheng Shi-cai's Early Years in Xin-jiang (1930-34)", Journal of Oriental Studies, 1969, C.VII, s.234.
- ³¹ Schomberg, a.g.m., s.93.
- ³² Wu Aitcher, Turkistan Tumult, London 1940, s.63.
- ³³ Forbes, a.g.e., s.83.
- ³⁴ Hai Wee-liang, Muslim Minority, New York 1956, Columbia Univ Basılmamış Master Tezi, s.101-102.
- ³⁵ M. S. Ismail- M. A Ismail, "The Muslims In the Soviet Union and in People's China", JPRS, 19 Eylül 1960, s.8.
- ³⁶ Wu Aitcher, a.g.e., s.66.; Lattimore, a.g.e., s.69.
- ³⁷ Wu Aitcher, a.g.e., s.66.
- ³⁸ Forbes, a.g.e., s.124.
- ³⁹ F. Kazak, East Turkestan between the United Make, Königsberg 1937, s.19.
- ⁴⁰ Forbes, a.g.e., s.147.
- ⁴¹ Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti, İstanbul 1954.; Nyman, a.g.e., s.105.
- ⁴² Buğra, a.g.e., s.30.; Baymirza Hayit, a.g.e. Rusya ile Çin Arasında, İstanbul 1975, s. 310.; Nyman, a.g.e., s.105.
- ⁴³ Forbes, a.g.e., s.158.
- ⁴⁴ Lattimore, a.g.e., s.124.
- ⁴⁵ Iqbal Ali Shah, "The Crescent in Chinese Turkestan", The New Statesman and Nation, 5 Mayıs 1934, C.VIII, s.671-672.; "Chinese Turkestan Revolt: New Rebel Leader's Intervention", The Times, 8 Haziran 1933.
- ⁴⁶ Forbes, a.g.e., s.159.
- ⁴⁷ Forbes, a.g.e., s.159.
- ⁴⁸ Forbes, a.g.e., s.183.
- ⁴⁹ Hedin, a.g.e., s.8-9.
- ⁵⁰ Wu Aitcher, a.g.e., s.100-118.
- ⁵¹ G. Hogg, I See a New China, Londra 1945, s.118-119.
- ⁵² Wu Aitcher, a.g.e., s.109.; G. F. Chan, "The Road to Power: Sheng Shi-cai's Early Years in Xin-jiang (1930-34)", Journal of Oriental Studies, 1969, C.VII, s.241.
- ⁵³ Chan, a.g.m., s.242.
- ⁵⁴ Forbes, a.g.e., s.197.
- ⁵⁵ Hedin, a.g.e., s.152.
- ⁵⁶ Buğra, a.g.e., s.43.; Hayit, a.g.e., s.313-314.
- ⁵⁷ Hayit, a.g.e., s.313-314.
- ⁵⁸ Amaç Karahoca, a.g.e. "Çin Müstemlekesi", İstanbul 1960, s.16.; Hayit, a.g.e., s.313-314.
- ⁵⁹ Buğra, a.g.e., s.40.
- ⁶⁰ Buğra, a.g.e., s.40.
- ⁶¹ N. Ambolt, Karavan: Travels in Eastern Turkestan, Londra 1939, s.175.; Buğra, a.g.e., s.40.
- ⁶² Forbes, a.g.e., s.199.
- ⁶³ Forbes, a.g.e., s.201.
- ⁶⁴ M. Beloff, The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929-41, Oxford 1949, s.234.
- ⁶⁵ Buğra, a.g.e., s.40.
- ⁶⁶ Nyman, a.g.e., s.114.
- ⁶⁷ Buğra, a.g.e., s.40.
- ⁶⁸ Whiting, a.g.e., s.25.
- ⁶⁹ Beloff, a.g.e., s.235.
- ⁷⁰ Hayit, a.g.e., s.320.
- ⁷¹ Forbes, a.g.e., s.216.
- ⁷² Forbes, a.g.e., s.217.
- ⁷³ Forbes, a.g.e., s.218.
- ⁷⁴ Hayit, a.g.e., s.320.
- ⁷⁵ Thomson-J. Glover, "Present-Dav Kashgaria", JRCAS, 1937, C.XXIV, S.3, s.444.
- ⁷⁶ Forbes, a.g.e., s.219.
- ⁷⁷ Thomson- Glover, a.g.m., s.446.
- ⁷⁸ Yash Türkistan, 1935, S. LXXI, s.19-25.; Hayit, a.g.e., s.320-322.
- ⁷⁹ Hayit, a.g.e., s.323.; Buğra, a.g.e., s.45.
- ⁸⁰ Forbes, a.g.e., s.222.
- ⁸¹ Forbes, a.g.e., s.223.
- ⁸² E. K. Maillart, Forbidden Journey, Londra 1937, s.194.; P. Fleming, News from Tartary, Londra 1936, s.267.
- ⁸³ Forbes, a.g.e., s.274.

DİPNOTLAR

- ⁸⁴ J. Chen, *The Sinkiang Story*, New York 1977, s. 185.; Lattimore, a.g.e., s.73.; M. R. Norins, *Gateway to Asia: Xin-jiang*, New York 1944, s.93.; M. R. Norins, "The New Sinkiang: China's Link with the Middle East", *Pacific Affairs*, Aralık 1942, C.XV, S.4, s.463.; A. Barber- N. D. Hanwell, "The Emergence of China's Far West", *FES*, 26 Nisan 1939, C. VIII, S.9, s.103.
- ⁸⁵ G. Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London 1964, s.143.
- ⁸⁶ Whiting, a.g.e., s.53.
- ⁸⁷ N. L. D. McLean, "Sinkiang, Today", *International Affairs*, Temmuz 1948, C. XXIV, S.3, s.381.
- ⁸⁸ Hayit, a.g.e., s.311.
- ⁸⁹ G. Lias, *Kazak Exodus*, Londra 1956, s.81-85.
- ⁹⁰ H. L. Boorman- R. C. Howard, *Biographical Dictionary of Republican China*, New York 1967, C. III, s.123.
- ⁹¹ Lattimore, a.g.e., s.78.
- ⁹² Forbes, a.g.e., s.311.
- ⁹³ N. N. Mingulov, "The Uprising in North-West Xin-jiang, 1944-1949", *CAR*, 1963, C.II, S.2, s.183.
- ⁹⁴ Forbes, a.g.e., s.312.
- ⁹⁵ Davidson, *Turkestan Aliv: New Travels in Chinese Central Asia*, London 1957, s.122.
- ⁹⁶ Forbes, a.g.e., s.314.
- ⁹⁷ Forbes, a.g.e., s.184.
- ⁹⁸ O. E. Club, *Russia and China: The "Great Game"*, New York 1971, s.366.; Lee Fu-hsiang, "The Turkic-Moslem Problem in Sinkiang: A Case Study of the Chinese Communists", *Nationality Policy*, New Jersey 1973, s.67.; Karahoca, a.g.e., s.25.
- ⁹⁹ Chen, a.g.e., s.246-247.
- ¹⁰⁰ D. H. McMillen, *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949-1977*, Boulder 1979, s.22.; M. Beloff, *Soviet Policy In the Far East, 1944-51*, London 1953, s.98.
- ¹⁰¹ Mingulov, a.g.m., s.184.
- ¹⁰² Forbes, a.g.e., s.326.
- ¹⁰³ Forbes, a.g.e., s.331.
- ¹⁰⁴ Hayit, a.g.e., s.328.
- ¹⁰⁵ Dönmez, Ramazan, "Türkistanlılar Türkiye'ye Nasıl Geldi?", Osman Batur, Yazar: Hızırbek Gayretullah, İstanbul 1966, s.13.
- ¹⁰⁶ Mingulov, a.g.m., s.185.
- ¹⁰⁷ Lee Fu-hsiang, a.g.m., s.67-68.
- ¹⁰⁸ Forbes, a.g.e., s.335.
- ¹⁰⁹ Mingulov, a.g.m., s.186.
- ¹¹⁰ Lee Fu-hsiang, a.g.m., s.69.
- ¹¹¹ Chen, a.g.e., s.241.; Lee Fu-hsiang, a.g.m., s.68.
- ¹¹² Mingulov, a.g.m., s.186.
- ¹¹³ McLean, a.g.e., s.383.
- ¹¹⁴ Whiting, a.g.e., s.106.
- ¹¹⁵ K. F. Kotov, *Local National Authority in the People's Republic*, Moskova 1959, s.443.; Chen, a.g.e., s.228.; A. Doak Barnett, *China on the Eve of the Communist Takeover*, Londra 1963, s.264.
- ¹¹⁶ Whiting, a.g.e., s.106.; Club, a.g.e., s.367.
- ¹¹⁷ Karahoca, a.g.e., s.25.; F. Aubin, "İslam et sino-centrisme; la Chine, terre d'Islam", *L'Islam de la seconde expansion*, Association pour l'Avancement des Etudes Islamiques, Paris 1981, s.11.; Buğra, a.g.e., s.57-58.
- ¹¹⁸ Forbes, a.g.e., s.350.
- ¹¹⁹ Whiting, a.g.e., s.107.
- ¹²⁰ Barnett, a.g.e., s.248-249.
- ¹²¹ Barnett, a.g.e., s.249-250.; Whiting, a.g.e., s.110.
- ¹²² Forbes, a.g.e., s.360.
- ¹²³ Karahoca, a.g.e., s.22.
- ¹²⁴ Forbes, a.g.e., s.364.
- ¹²⁵ Lias, a.g.e., s.120.; Barnett, a.g.e., s.269.
- ¹²⁶ Lias, a.g.e., s.122.; Barnett, a.g.e., s.276.
- ¹²⁷ Barnett, a.g.e., s.252.
- ¹²⁸ Buğra, a.g.e., s.43.; Karahoca, a.g.e., s.25.
- ¹²⁹ Barnett, a.g.e., s.253.
- ¹³⁰ Lattimore, a.g.e., s.98.
- ¹³¹ Lattimore, a.g.e., s.9
- ¹³² Forbes, a.g.e., s.388-389.
- ¹³³ A. Lamb, *Asian Frontiers: Studies in a Continuing Problem*, Londra 1968, s.198.; Forbes, a.g.e., s.389.
- ¹³⁴ Whiting, a.g.e., s.143.; Hayit, a.g.e., s.322.; Davidson, a.g.e., s.132-133.; McMillen, a.g.e., s.24.; Club, a.g.e., s.371.
- ¹³⁵ McMillen, a.g.e., s.24.
- ¹³⁶ Ömer Kul, *Osman Batur Ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1911-1955)*, İstanbul 2009, Basılmamış Doktora Tezi, s.233.
- ¹³⁷ H. L. Boorman- R. C. Howard, *Biographical Dictionary of Republican China*, New York 1967, C.I, s.60.
- ¹³⁸ Lias, a.g.e., s.129.
- ¹³⁹ O. S. Fedysyn, "Soviet Retreat in Xinjiang", *American Slavonic and East European Review*, 1957, C.XVI, S.2, s.129.
- ¹⁴⁰ Forbes, a.g.e., s.416.
- ¹⁴¹ D. Bonavia, "Axe Falls on a Survivalist", *FEER*, 10 Şubat 1978, s.24.; Erkin Alptekin, "Eastern Turkestan: An Overview", 1985, C.VI/1, s.129.; M. Rossabi, "Xin-jiang", *Encyclopedia of Asian History*, 1988, C.IV, s.250.; Ahmet Kemal İlku, *Çin-Türkistan Hâtıraları*, Şanghay Hâtıraları, İstanbul 1997, s.42.; Ahmet Taşagıl, "Esaretteki Son Türk Yurdu", *Tarih ve Medeniyet*, Nisan 1997, S.37, s.24.
- ¹⁴² Kotov, a.g.e., s.336.
- ¹⁴³ Li Sheng, *Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, Çev: Xu Xinyue, Urumçi 2006, s.6.

Türkistan'ın İşgalinin Tamamlanması Ve Buhara Hanlığı'nın İşgali İle Doğu Türkistan

- ¹ Dr.Baymirza Hayit "Sovyetler Birliği ve Hür dünya açısından Türkistan'ın stratejik önemi" TDAD sh.78-96
- ² Emir Muzaffer Togan, bugün ki Türkili sh.228-229
- ³ Mardin, Ebutilla, hukuk cephesinden A.Cevdet Paşa İstanbul 1946 sh.333
- ⁴ Togan, bugün ki Türkili sh.254-255
- ⁵ B.O.A. İrade Hariciye, 15225, İrade Dahiliye 45554, irade M.M. 1814 Arşiv Belgeleri 798081
- ⁶ Togan, Bugün ki Türkili sh.255
- ⁷ George Macartney Biringil in yazdıkları metinler önemlidir.